

Сучасне розуміння цивілізаційно-культурного розвитку людства передбачає розгляд останнього на основі кількох теоретико-методологічних підходів, що доповнюють один одного. Серед них основними можемо вважати три, що базуються на принципах *стадійності, поліваріантності та цивілізаційної дискретності соціокультурного процесу* [1, 2].

Ідея стадійності є традиційною для європейської філософії історії з середини XVIII ст., але її витоки простежуються від часів біблійних пророків. Упродовж минулого століття стадійний підхід був найвиразніше репрезентований марксистською (переважно радянською) та неоеволюціоністською (здебільшого британською та північноамериканською) традиціями, але він був притаманний і багатьом провідним мислителям континентальної Європи, зокрема таким як **В.І. Вернадський, П'єр Тейяр де Шарден, Арнольд Дж. Тойнбі** (попри те, що він здебільшого розробляв теорію циклізму) та **Карл Ясперс**.

Насьогодні ідея стадійності соціокультурного розвитку людства цілком зберігає свою продуктивність та евристичний потенціал. Але саме виділення стадій, етапів чи формацій, як воно здійснювалося не лише у XVIII — XIX ст., а й упродовж XX ст. представниками різних філософсько-наукових шкіл, потребує докорінного перегляду й оновлення. Це зумовлюється, **по-перше**, якісним збагаченням наших знань про історію людства, особливо ранніх періодів та процесів, що відбувалися впродовж останніх десятиліть, а, **по-друге**, розробкою та впровадженням нових методологічних підходів.

Виділення *вузлових моментів* *всесвітньої історії, як і її періодизація*, мають базуватися на визначенні тих її моментів, де спостерігаються взаємозалежні принципові трансформації основних (економічної, соціальної, політичної, культурної й ін.) сфер життєдіяльності людей.

Послідовне застосування такого принципу призводить до перегляду традиційних уявлень

про стадійні етапи світової історії.

Насамперед, при зазначеному підході, *соціокультурний розвиток людства слід розмежовувати на два великі періоди: до і після неолітичної революції — переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства, що розпочався на Близькому Сході приблизно у X тис. до н.е.*

Саме з цього моменту починається поступальний процес всебічної еволюції окремих соціальних систем в межах більш-менш компактних регіонів, що виводить згодом на рівень виникнення перших цивілізацій (починаючи з *Єгипетської і Шумеро-Аккадської*).

На їхній основі, використовуючи термінологію А.Дж. Тойнбі, формуються вже вторинні регіональні цивілізаційні системи (типу *Античної, Індійської, Китайської* й ін.) і наступні цивілізації третьої генерації: *Східнохристиянська, Західнохристиянська і Мусульманська*.

Врешті-решт протягом Нового часу раніше мало пов'язані між собою регіональні соціо-

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Юрій Павленко

доктор філос. наук, головний науковий співробітник
Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України

культурні системи та, за термінологією **Ф. Броделя**, *світо-економіки* інтегруються навколо *Західної, Новоевропейсько-Атлантичної* цивілізації, що вийшла на буржуазно-індустріальний рівень розвитку, в глобальну все-світню макроцивілізаційну систему.

Сама єдність соціокультурного процесу, його внутрішня логіка і самовизначеність від неолітичної революції до сучасності уможлиблює включати в цивілізаційний процес не тільки суспільства, що знаходяться на ступіні цивілізації (у її традиційному фергюсонівсько-морганівсько-енгельсівському розумінні), але і багатотисячолітній період розвитку родоплемінних соціумів древніх землеробів і скотарів пізньопервісної епохи.

Інакше кажучи, *у поняття "цивілізаційний процес" доцільно включити не тільки історію вже сформованих цивілізацій, яка охоплює приблизно останні п'ять тисячоріч, але і час формування найдавніших цивілізаційних систем, що тривав приблизно той самий відрізок часу.*

Період формування основ цивілізації може бути розділеним на дві стадії, що відповідають часам родового (у смислі доби існування суспільних структур, заснованих на вертикальному, багатопокілінному генеалогічному родстві при відсутності надродових управлінських структур) і племінного ладу. Рубежем між ними виступає процес формування надобщинних структур влади і управління — племінних інститутів, що згодом здобувають переважно вигляд чіфдомів-вождеств, добре проаналізованих західними етнологами (**М. Сахлінс, Е. Сервіс**). Якщо неолітична революція закладає, насамперед, господарські підвалини майбутньої цивілізаційної історії, то формування племінних органів влади і управління — підгрунтя майбутніх державно-адміністративних структур.

Стадію цивілізації можна підрозділяти на історію окремих, хоча і зв'язаних так чи інакше між собою, локальних і регіональних цивілізацій (із цивілізаційними ойкуменами, що формуються

навколо них, типу *Китайсько-Далекосхідної* й ін.), з одного боку, і історію всесвітньої макроцивілізаційної системи, що починає формуватися з доби Великих географічних відкриттів і у цілому утверджується на межі XIX — XX ст.

Становлення останньої у вирішальній мірі було визначено промисловим переворотом, що відбувся на рубежі XVIII — XIX ст. у передових, які вже стали капіталістичними, країнах Заходу, раніше усіх — в Англії в останній чверті XVIII ст.

Стадія відособлених, чи автономних (локальних і регіональних) цивілізацій відповідає, таким чином, часам доіндустріальних експлуататорських суспільств, тоді як стадія всесвітньої макроцивілізаційної системи — індустріальному суспільству з його подальшими модифікаціями у бік суспільства постіндустріального — інформаційного, або, за **М. Кастельсом**, інформаційного [3].

На першій бачимо ранньокласові і станово-класові суспільства, або, в іншій системі

понять, ранні і зрілі (розвинуті, традиційні) доіндустріальні цивілізації. Вони відповідають двом етапам соціокультурної еволюції, які розділяються визначенням *К. Ясперсом* (до подібного висновку іншими шляхами дійшли *А.Вебер* та *В.І. Вернадський*) **періодом вісьового часу (VIII — III ст. до н.е.) [4]. Тоді були закладені основи нової духовної культури людства, пов'язаної з ідеєю достоїнства і самоцінності, вільного вибору і моральної відповідальності людини.**

Однак ясперсовська інтерпретація вісьового часу відбиває тільки один, хоча і надзвичайно істотний, у метафізичному сенсі найважливіший, аспект глобальної трансформації ранніх цивілізацій у традиційні соціокультурні системи цивілізаційних ойкумен середини I тис. до н.е. — середини II тис.; трансформації, що у Єгипті і Месопотамії почалася вже в II тис. до н.е., однак розверталася в цих найдавніших центрах цивілізаційного процесу надто повільно.

Сьогодні зрозуміло, що **нове бачення місця і значимості людини у світобудові, пов'язане з ідеєю безпосередньої, внутрішньої, глибинної його причетності до першооснов буття, було сполучено з кардинальними змінами у всіх інших сферах життєдіяльності**, зокрема в технології виробництва, економічних, соціальних, політичних тощо відносинах.

Історія до вісьового часу — це історія локальних ранньочивілізаційних систем, тоді як із названого періоду починається етап традиційних регіональних цивілізацій доіндустріального типу з властивими їм надетнічними релігійно-культурними формами духовного життя: зороастрійської, індуїської, конфуціансько-даоської та ін., пізніше — східнохристиянської, мусульманської, західнохристиянської у їх численних модифікаціях і різновидах.

Більш того, на кінець вісьового часу і в наступні століття основні цивілізаційні спільноти

Старого Світу (у межах Середземномор'я, Передньої і Центральної Азії, Індостану, а з рубежів і Китаю) вступають у безпосередні, головні торговельні, контакти один з одним, що веде до їх взаємозбагачення і в області культури.

Істотно підкреслити значення вісьового часу і в тому відношенні, що до нього соціокультурний процес розгортався саме як процес, на хід якого в принциповому відношенні воля окремих людей майже не впливала.

Однак починаючи з вісьового часу так називаний "суб'єктивний фактор" поступово набуває усе більшого значення.

Не вдаючись у подробиці, відзначимо і значення перетворень останніх сторіч. Розвиток всесвітньої індустріально-постіндустріальної макроцивілізаційної суперсистеми охоплює ще відносно невеликий (за історичними масштабами) відрізок часу для того, щоб мало сенс порушувати питання про його періодизацію.

Ми живемо в перехідну епоху, співставиму з вісьовим часом. Вона разуче поступатиметься останньому в духовно-му сенсі, але незмірно перевищує його у виробничо-технічному відношенні.

Якщо XIX ст. — час об'єднання людства під егідою Західної буржуазно-індустріальної цивілізації, то XX ст. — пора пошуків форм співіснування в рамках цієї макросистеми різних цивілізацій і народів, пошуків, відзначених трагедіями двох світових воєн, встановлення і падіння тоталітарних режимів, незліченних регіональних конфліктів.

З цього часу людство приречене функціонувати як єдине, але суперечливе, ціле, і нам важко передбачити, якими наслідками це обернеться вже в найближчі десятиліття, не кажучи про віддаленіші часи.

Людство, завдяки зусиллям Заходу, уперше за уся свою історію упродовж останніх сторіч перетворилося в глобальну структурно-функціональну сис-

тему — **світ-систему** за *І. Валлерстайном*, з поділом на **постіндустріальне ядро** (до якого належать технологічно найрозвинутіші країни Північної Америки, Західної Європи і Далекого Сходу), **індустріальну напівпериферію** та **відсталу аграрно-видобувну периферію**.

Країни світ-системного ядра, а ще більше транснаціональні компанії, що в них (головно у США) базуються, виступають локомотивом глобалізації.

Інформаційна сфера починає домінувати над виробничою і визначати характер останньої так само, як виробнича в хліборобсько-скотарсько-ремісничих суспільствах визначала характер присвоєння природних багатств.

Тому (з урахуванням перспективи, що намітилася в останній час) **всесвітньо-історичний процес можемо розділити на три основні епохи: привласнюючу, відтворюючу та інформаційно-форміальну. Вони досить чітко корелюють з фазами кліматичного й екологічного стану Землі (пізній плейстоцен і голоцен), зокрема в площині відомої концепції ноосфери В.І. Вернадського і П. Тейяра де Шардена.**

У планетарному масштабі рубіж XX — XXI століть можна вважати часом вступу людства (в особі групи найбільш розвинутих, що правлять бал у світовому масштабі, країн) в інформаційно-форміальну епоху.

Зрозуміло, більшість держав ще цілком відносяться до попередньої (навіть кількох попередніх) стадії розвитку. Однак, оскільки процеси, що протікають в них, все більш визначаються впливом з боку найрозвинутіших країн (у тому числі й у формі реакцій на них), то і вони виявляються принципово співпричетними початку інформаційно-форміальної епохи.

Стадійне бачення розвитку людства має бути доповнене розумінням його **поліваріантності та цивілізаційної дискретності** з урахуванням унікальності певних соціокультурних систем.

Ідея поліваріантності, наявності різних шляхів розвитку людства також має тривалу передісторію, але вперше у деякому концептуально оформленому вигляді була висловлена **Карлом Марксом** при аналізі форм, що передували капіталістичному виробництву.

На цій стадії в якості паралельних **Маркс** розглядав азійський, античний та германський способи виробництва, протиставляючи на вищому рівні узагальнення (як і інші європейські автори XVII — XIX ст.) суспільства східного й західного типів.

З іншого боку до цієї теми пізніше підійшов **М. Вебер**, який пов'язав типи функціонування та еволюції окремих соціокультурних систем з певними базовими щодо них релігійно-етичними засадами.

В традиції, що йде від **Карла Маркса**, Схід і Захід протиставляються перш за все у соціально-економічній та суспільно-політичній площинах і коріння їх принципових відмінностей вбачається головно у пануючій формі власності..

Якщо системоутворюючою основою західного суспільства є приватна власність, що визна-

чає соціальний статус та політичні права її суб'єкта, то підґрунтям східного суспільства є державна (державно-общинна, державно-корпоративна) форма власності. Точніше, як то показав **Л.С. Васильєв** [5], цією **основою є феномен недиференційованої "влади-власності", який забезпечує право можновладцям розпоряджатися суспільним надбанням завдяки виконання ними провідних економічних функцій**, перш за все організаційно-розподільчих (редистрибутивних в термінології **К. Поланьї**).

Як із цього приводу писав **Л.О. Сєдов** [6], в системі економічних відносин роль держави, тобто виступає вона чи ні суб'єктом власності, виникають чи ні відносини влади-власності, має таке ж фундаментальне значення, як наявність чи відсутність хребта у системі біологічних організмів і уявленнях про їхню еволюцію, що дає дві цілком самостійні гілки.

Формування суспільств східного і західного типів спостерігаємо з часу переходу від привласнюючого до відтворюючого типу господарства — з доби неолітичної революції. З цього

часу почалася і диференціація на землеробсько-скотарську та переважно скотарську лінії розвитку, яка на кінець II тис. до н.е. призвела до виникнення кочівницьких суспільств Євразійських степів, Аравії та Сахари. Але номадизм засвідчує принципову обмеженість можливостей подальшого розвитку на ґрунті скотарської орієнтації. Вище нього відповідні соціуми власними силами, не змінюючи основ своєї життєдіяльності, піднятися не здатні. Тому кочівницько-скотарський шлях розвитку вичерпує свої продуктивні можливості вже у давнину і в цивілізаційному відношенні його слід визнати тупиковим.

(продовження читайте в наступному числі журналу)

Літературв

1. **Павленко Ю.В.** Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. — К.: Либідь, 1996.
2. **Павленко Ю.В.** Історія мирової цивілізації: Філософський аналіз. — К.: Фенікс, 2002.
3. **Кастельс М.** Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. — М.: ГУВШЭ, 2000.
4. **Ясперс К.** Смысл и назначение истории. — М.: Политиздат, 1991.
5. **Васильев Л.С.** Феномен собственности //Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М.: Наука, 1982.— С.60.

